

När Pesten kom till Harshult 1711

av Thomas Lindgren

Omslagsbild: Pestkyrkogården i Harshult 2010. Fram till stormen Gudrun i januari 2005 var denna kyrkogård omgiven av djup skog.

Foto: Thomas Lindgren

Göteborg, 2016

Om du har synpunkter eller frågor, kontakta: harshult1711@gmail.com

Innehållsförteckning

Inledning.....	4
Harshult by och Sjösås socken	4
Pesten i Sverige 1710-13	6
Pesten i Harshult 1711	8
Familjerna i Harshult	9
Olof och Sara	10
Jöns och Ragnild	10
Erik och Karin.....	11
Måns och Kerstin.....	11
Jöns och Maja.....	12
Övriga	12
Vad hände sedan?	13
Familjetabeller.....	14
Sjösås dödbok 1711.....	18
Källor.....	22

Inledning

Det är i början av juni år 1711. Bonden Oluf och hans hustru Sara är sjuka och sängliggande. De har fått ömmande bölder i ljumskarna och vet vad det är frågan om - pesten! De har under det senaste året hört om pesten som härjat i Stockholm och som nu letat vidare och kommit över gränsen till Småland. Både Kalmar och Jönköping har hemsökts svårt. Några månader tidigare har grannsocknen Granhult drabbats. Nu fruktar man att turen är kommen till just deras by - Harshult. Hur skall det gå för dem och deras barn?

Sverige är sedan lite mer än ett decennium i krig mot sina grannar Danmark, Polen och Ryssland. Det kom senare att kallas för det stora nordiska kriget och skulle komma att pågå i ytterligare tio år. Sveriges unge kung, Karl XII, hade ett par år tidigare lidit ett katastrofalt nederlag i Poltava och 23 000 svenskar blev ryska krigsfångar. Sedan dess var kungen i Bender, i nuvarande Moldavien. Samma år som nederlaget vid Poltava tog danskarna tillfället i akt och invaderade Skåne. De ville gärna ta tillbaka de södra landskapen och inte förrän 1710 slogs de tillbaka vid slaget vid Helsingborg.

Inte nog med att befolkningen i Sverige var hårt prövad av kriget, sedan ett år tillbaka var landet hemsökt av pesten. 1710 kom den till Sverige med fartyg från Riga och omkring 100 000 människor dog de kommande åren, de flesta i Stockholm, Malmö och Göteborg. Pesten spreds från städerna vidare ut på landsbygden. Under sommaren 1711 nådde den Harshult, en by som ligger i Sjösås församling, mitt i Småland. Här, som på många andra ställen, skördade den fruktade sjukdomen många offer. I Harshult dog sjutton personer under sommarmånaderna juni, juli och augusti. De flesta bönderna i byn sveptes bort i pesten. Några familjer utplånades medan andra gick oskadda. I denna lilla skrift beskriver jag vilka som bodde i byn och hur de drabbades.

Harshult by och Sjösås socken

Harshult är en by som ligger i Växjö kommun i Småland, cirka 30 kilometer nord-nordväst om staden. Längre tillbaka i tiden, innan kommunerna kom till, räknade man sin tillhörighet till den kyrkliga församlingen. För Harshults del var det Sjösås församling, eller socken som man sade på den tiden. Sjösås socken är från medeltiden och den gamla kyrkan är troligen uppförd under 1400-talets senare del. Men före denna fanns här troligen en stavkyrka från 1100-talet. Med tiden som befolkningen växte och underhållsbehovet av den gamla kyrkan blev allt större, beslutade man sig för att bygga en ny och rymligare

Sjösås socken och Harshult by.

kyrka. När den nya kyrkan stod färdig i Viås 1865 övergavs den gamla kyrkan.

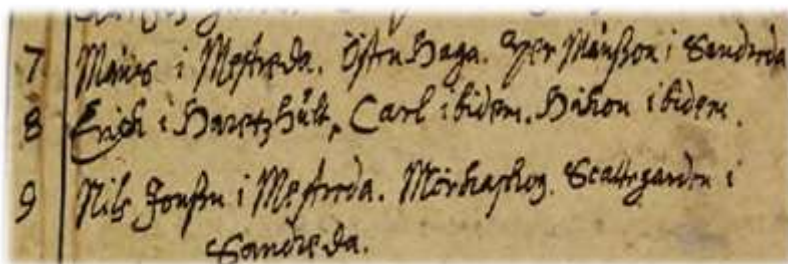
Största orten är Braås. Sjösås socken gränsar i väster mot sjön Örken, i norr mot Ramkvilla socken, i öster mot Nottebäck socken och i söder mot Dädesjö socken. Tidigare gränsade Sjösås även mot Granhult socken i söder, innan denna slogs samman med Nottebäck.

Harshults by omnämns vid några tillfällen redan under medeltiden. År 1361 köper häradshövdingen i Uppvidinge gårdar i Pilås, Viås och Harshult. Namnet Harshult har inget med hare att göra. I Arvid Trolles jordbok från 1498 skrivs byn som Haraldshult. Även i mantalslängderna 1649-52 förekommer stavningen »Haradshult«. Byns namn är alltså en sammansättning av mansnamnet Harald och hult, där hult i Ortsnamnsammanhang betyder dunge eller skog.

Det fanns tre gårdar i Harshult, nämligen Börjesgård, Norragård och Skattegård. Börjesgården omnämns 1571 då den byttes bort av kung Johan III jämte en rad andra hemman till Hans Kyle på Drettinge säteri¹. Gården finns som landbohemman under denna släkt fram till 1700-talets första hälft. Ett landbohemman var en gård som ägdes av frälset, det vill säga en adlig familj, till vilken brukaren betalade årligt arrende och skatt. Även Norragård var ett landbohemman och som lydde under Lidboholms herrgård², åtminstone fram till 1700-talets slut. Skattegården var som namnet antyder ett skattehemman, där bonden ägde gården och betalade skatten till kronan. Kronan var dåtidens namn på det som vi idag kallar för »staten«.

År 1639 rustade sockenborna upp kyrkan genom att sätta in en ny bänkinredning. På bänkrad nummer åtta återfinns vi byborna från Harshult. Carl i texten till höger är morfar till syskonen Jöns Börjesson och Ingrid och Sara Börjesdotter, som jag kommer att berätta mera om senare.

Platsfördelningen för den nya bänkinredningen 1639. Arkiv Digital, Drev Lb:1 (1635-1690) Bild 120 / sid 17.

Under 1600-talet växte Sverige fram till en stormakt. Priset för detta var att landet var indraget i många och långa krig och behovet av soldater var stort. Dessa skaffade kronan fram genom

¹ Drettinge är en herrgård i Dädesjö socken i Växjö kommun.

² Ligger i Sjösås socken, två kilometer norr om Braås tätort.

så kallade utskrivningar. Blev en ung man utskriven som soldat var sannolikheten liten att få återvända hem med livet i behåll. Beräkningar som gjorts har uppskattat att var tredje vuxen man som nådde vuxen ålder dog i samband med krigstjänst. Förutom detta, var stormaktstiden en tid med dödliga farsoter såsom pesten och svaga skördar.

Pesten i Sverige 1710-13

Mitt under det stora nordiska kriget, under 1700-talets första decennium, drabbades Sverige av en böldpestepidemi. Tidigare hade pesten hemsökt landet flera gånger under 1600-talet, bland annat nådde den Sjösås 1638. Den mest kända pestepidemin som drabbade Europa är digerdöden, eller den stora döden. Den grasserade under mitten av 1300-talet och dödade i genomsnitt var tredje person.

Liksom tidigare pestepidemier hade sjukdomen sitt ursprung någonstans i Asien. Den nådde Turkiet och spreds sedan norrut. 1707 drabbades Krakow i södra Polen, 1709 insjuknade människor i byar och städer vid östersjökusten och året därpå nådde pesten Sverige. De svenska baltiska provinserna var vid denna tid hårt pressade av ryssarna och under 1710 flydde många balter över till Sverige och förde med sig sjukdomen hit. På våren 1710 seglade en skuta från den estniska staden

Pärnu förbi Stockholms södra skärgård³. Försommardagen var varm, så skutans kapten bestämde sig för att före ankomsten till Stockholm besöka en krog. Plötsligt segnade skepparen död ner på golvet. Vid den efterföljande fartygsinspektionen fann myndigheterna en av resenärerna sjuk med bölder under armarna. Några timmar senare dog en annan av fartygets passagerare. En dryg vecka senare avled fyra rodderskor, vilka samtliga fraktat resande från fartyget till dess ankringsplats på Stockholms ström. Först i augusti månad förstod myndigheterna att det var pesten man hade att göra med, och detta trots att åtskilliga

Bölder på en person smittad av böldpest.

Böldpestsjuka patienter. Ur Toggenburgbibeln från 1411.

under sommaren hastigt insjuknat och dött med bölder på benen. En skräddare i Stockholm berättade att hans hustru låg illa sjuk »hafvandes i ljumsken en öm och stor bölda«. Skräddaren kunde också berätta att omkring tio personer på samma gård hastigt dött. Då man besökte skräddaren, fann man att hans hustru hade tillfrisknat, endast med några »reliquier af en försvunne bubo⁴« i vänstra ljumsken. Skräddaren själv däremot låg till sängs med hetsig feber och »bubo af färg rödblå och så lång och bred som en hel hand, som sträckte sig utom ljumsken invärtes nedåt knäet«.

³ Avsnittet är en sammanfattning av Den sista svenska pestepidemin 1710-12 ur Skräckens tid, farsoternas kulturhistoria, av Berndt Tallerud.

⁴ Böld

Trots att myndigheterna omgående utfärdade om hur var och en kunde bidra till att begränsa farsoten, spreds den först i Stockholm och senare ut i landet. För Stockholms del blev pestepidemin den största katastrof som någonsin drabbat staden. Den rasade som värst under hösten 1710, men ebbade sakta ut och i februari följande år hävdades isoleringen av staden. På sex månader hade minst 22 000 av stadens 55 000 avlidit. Med andra ord dog fyra av tio och det är helt klart jämförbart med digerdöden.

Pesten vandrade därefter vidare ut i landet. I september 1710 kom den till Kalmar med ett kronoskepp med soldater från Stockholm. Kalmar län blev ett av de värst utsatta med över 10 000 döda på drygt ett år. I början av 1711 nådde pesten Jönköping. Där härjade den svårt men stadsborna tycktes inte oroa sig särskilt mycket, vilket fick landshövdingen där att yttra sig om jönköpingsborna som »okunniga och slöa«. Från Jönköping gick pesten söderut mot Kronobergs län. En av de drabbade socknarna var Älmeboda. Vid klockstapeln intill den gamla kyrkoruinen står en sten med inskrift på latin och som på svenska betyder »År 1711 dog många i pesten i denna församling«. I socknens dödbok är det en lucka från oktober 1710 till januari 1712, kanske för att så många dog i pesten att de inte hann bli anmälda till begravning. Men resten av Jönköpingslän klarade sig ganska bra.

Skåne och Blekinge blev också svårt drabbade av pestens framfart. I Blekinge dog nästan hälften av befolkningen, till viss del beroende på att där var den svenska örlogsgflottan förlagd med trånga logement. Skåne var försvagat av missväxt och umbäranden under vintern 1709-10 då en dansk armé ockuperade landskapet. I Malmö begravdes människor i stora massgravar och var fjärde hus stod till slut tomt.

Det kunde hända att en drabbad socken sattes i karantän. Då fick ingen besöka den och ingen fick lämna den. Alla offentliga sammankomster förbjöds, bröllop och barndop sköts på framtiden, gudstjänster ställdes in och några marknader fick inte hållas. När väl sjukdomen fått fäste i ett hus var det få som undkom smittan.

De döda fick inte begravas på den vanliga kyrkogården. De skulle snarast lindas i de lakan de använt och läggas i en kista. Begravningen skedde på en avlägsen plats eller på en särskilt iordningställd pestkyrkogård. Mot dessa bestämmelser reagerade man kraftigt. Det var en skymf att inte få bli begravd i vigd jord.

Någon kvalificerad sjukvård kunde pestoffren knappast få. Myndigheterna utfärdade rekommendationer och genom information försökte man begränsa både spridning och lidande. Medicine professorn i Lund, J.J. Döbelius, utgav en liten skrift med råd och anvisningar på lämpliga mediciner och salvor som skulle lindra plågorna. Särskilt verksamma kan de dock inte ha varit. Emellertid försökte han visa att renlighet var viktig för sjukdomens bekämpning och i det avseendet var Döbelius före sin tid. Några andra medel för desinficering än enrisrök, kryddad med ångor av alun, gödsel och andra illaluktande ämnen, fanns knappast. Röken ansågs ha god verkan, även tobaksrök.

Titelsidan till Döbelius skrift om »Pest-Medel«.

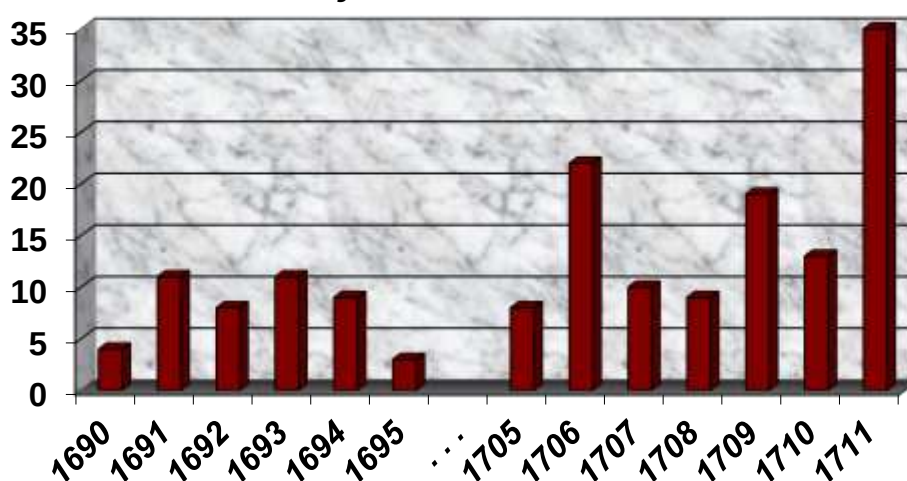
Pest är en infektion orsakad av bakterien *Yersinia pestis*. För böldpest är inkubationstiden vanligen tre till fyra dagar, men även upp till tio dagar har angetts. De första symptomen är hög feber, frossa, huvudvärk, kräkningar och ibland även diarré. Dessutom får man smärtsamma bölder som uppträder efter tre till fyra dagar. Bölderna, som orsakas av inflammationer i lymfkörtlarna, uppträder oftast i armhålor och ljumskar, men kan även förekomma vid käke och nacke. Om inte böldpest behandlas är dödligheten mellan 30 och 90 procent. Om bölden mognade snabbt och producerade var, kunde den skäras upp och tömmas på sitt giftiga innehåll utan att hota patientens liv. Sjukdom utan bölder men med svarta, bruna, röda eller blåaktiga fläckar, det vill säga blodpest, ledde däremot alltid till döden genom blodförgiftning inom två till fem dygn.

Pesten i Harshult 1711

Pesten nådde Sjösås sommaren 1711. Från den 3 juni till och med 14 september avled i socknen 27 personer, varav 17 av dem var från en och samma by, Harshult⁵. Av de döda var ungefär hälften 15 år eller yngre.

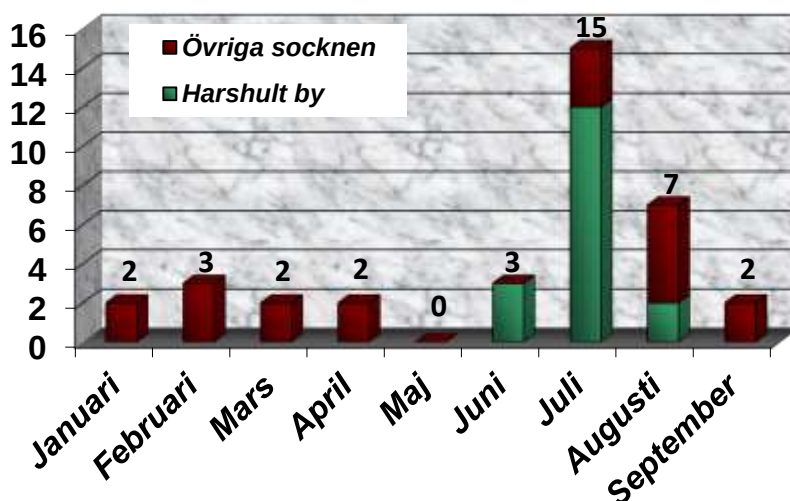
I diagrammet intill kan man se hur många som dog i Sjösås under åren 1690 till 1711. För ett »normalår« pendlade antalet mellan fem till tio döda, men vi ser att både för 1706 och 1709 steg antalet till det dubbla. Dödstalet skjuter i höjden för peståret

Döda i Sjösås socken 1690-1711

1711 då 36 personer avled, trots att detta år är ofullständigt. I dödboken sträcker sig prästens noteringar till och med september månad, där anteckningarna slutar tvärt och återupptas inte förrän 1722. Kykoherde Angelstadius var inte bland de drabbade, men i en pestdrabbad

Döda i Sjösås socken 1711

socken blev bördan i regel tung för prästen. Kyrkoherden i Huddinge är ett exempel på detta. Han klagade med orden att han »på någre weckor intet annat fått skiöta än begrafwa lik och besöka de siuka och således intet fått undandraga mig den största fahra«.

Studerar vi Sjösås dödbok lite närmare, kan man tydligt följa pestutbrottet under sommar-månaderna. I diagrammet

⁵ Måns Widéen anger 20 döda från Harshults by, varav två från det närliggande Lövås (Sjösåsboken, andra delen).

intill ser man hur antalet döda är fördelade under januari till september. Den gröna delen av staplarna visar döda från Harshult by, medan den röda delen visar döda från övriga socknen. Faktum är att alla som dog i Harshult det året dog under juni till augusti och då förmodligen i pesten.

I dödboken har prästen faktiskt inte angett dödsorsak för någon av de avlidna, vilket man ju kunde förvänta sig. Vi kan alltså inte med säkerhet säga att de som avled under sommarmånaderna 1711 dog av pesten. Men vi kan läsa att flera av de avlidna begravs på den »nya kyrkogården«, som var en särskilt iordningsställd pestkyrkogård. En av de överlevande barnen i Harshult gifte sig så småningom och flyttade till sin nyblivne make i Ramkvilla. När hon många år senare dog, noterade prästen i dödboken att hennes föräldrar »dödde i pesten«⁶.

Familjerna i Harshult

Vilka var människorna i Harshult som drabbades av pestens framfart? Den bästa källan för ta reda på detta är kyrkoböckerna som började föras av prästerna från och med slutet av 1600-talet. Enligt 1686 års kyrkolag ålades prästerskapet att genomföra årliga husförhör och föra kyrkoböcker över födda, vigda och döda i församlingarna. För Sjösås socken finns det tyvärr ingen husförhörlängd för tiden kring pestutbrottet 1711. Den första längden börjar först 1732. Emellertid börjar födelseböckerna, vigsellängderna och dödböckerna redan 1690 och fortsätter till 1711 med en lucka mellan 1695 och 1705. Sedan är det återigen en lucka och

Lilla Skattegården från Harshult finns nu i Braås hembygdspark. Dessa två sammanbyggda hus uppfördes på 1600-talet. Norra delen var bostad och södra visthusbod. Teckning: Birger Värnlid.

böckerna börjar inte igen förrän 1722. Mantalslängderna börjar redan 1642 och fortsätter mer eller mindre i obruten följd till 1707, varefter det är en lucka till 1716. Så med hjälp av de här källorna kan man någorlunda väl rekonstruera de flesta av de familjer som bodde i Harshult under det första årtiondet av 1700-talet. Genom födelseböckerna får man inte bara reda på det nyfödda barnets namn, utan även vilka föräldrarna var och var de bodde. Det var dessutom sed att ge varje barn faddrar, vanligen fyra gudfäder och fyra gudmödrar. På så sätt får man även en inblick i vilka som bodde i socknen och det ger en fingervisning om vilka

⁶ Ramkvilla dödbok C:2 (1708-1753), 1753 sid 207, nr 7, Elisabet Jönsdotter.

personer som var ansedda och oftare än andra stod som faddrar. Det var även vanligt att en släkting eller en granne återfanns bland faddrarna.

En begränsning av informationen i vigsel- och födelseböcker är att endast unga familjer och familjer som växer genom barnafödande är representerade i dessa. Äldre familjer med vuxna barn, eller med utflyttade barn, förekommer inte alls i kyrkböckerna annat än då någon i familjen dör.

I äldre tider registrerades årligen befolkningen i Sverige i mantalslängder, det som idag motsvaras av folkbokföringen. I mantalslängderna finner man de personer som betalade skatt till kronan. År 1635 föreskrevs det att »folk som är 12 år och därutöver är» skulle betala denna skatt. På riksdagen i Stockholm 1652 höjdes emellertid den undre gränsen till 15 år. Ursprungligen fanns det ingen övre åldersgräns, men vid samma riksdag 1652 sattes den till 63 år. Dock inskränktes denna gräns några år senare varmed ingen befriades från skatt så länge denne förestod ett hemman om »han vare ... över 63 år eller ej». Oftast är noteringarna i mantalslängderna mycket sparsamt gjorda där endast mannens förnamn noterades samt om han var gift; då lade man till anteckningen »hust» eller bara »h» som i hustru. Den sista mantalslängden som upprättades före det stora pestutbrottet var 1707. För detta år var följande bönder i Harshult upptagna: Oluf, Jöns, Erik, Måns och Jon.

År 1711 var det fem bönder med familjer som brukade gårdarna Norragård, Skattegård och Börjesgård i Harshult. Under Skattegård och Börjesgård låg det dessutom två soldattorp. Förutom de här uppräknade gårdarna och torpen fanns det säkert några fler hushåll i byn. Det kunde till exempel vara föräldrar som bodde kvar på sina före detta gårdar eller i någon stuga intill.

Olof och Sara

Oluf Gisesson och hans hustru Sara Börjesdotter var en av familjerna som brukade jorden i Harshult. Sara var född i byn där hennes föräldrar och dessförinnan morföräldrarna hade varit bönder. Hon gifte sig 20 år gammal med den tolv år äldre Oluf på trefaldighetssöndagen 1691. Oluf kom från byn Granshult i Södra Solberga socken och han hade sannolikt tagit över gården efter Saras far omkring 1691. Tillsammans hade de fått tio barn, men alla utom två hade dött i de yngre barnåren. Kvar i livet hade de endast en tioårig dotter och en sjuttonårig son vid namn Jöns.

Oluf och Sara var sannolikt de första offren som pesten skördade i socknen när den svepte in över bygden. Båda insjuknade i slutet av maj. Sara avled söndagen den tredje juni och Oluf måndagen därpå den fjärde. De begravdes tillsammans följande söndag på Sjösås kyrkogård. Oluf blev 52 år och Sara 40 år. I slutet av månaden insjuknade och dog även dottern, och en vecka senare likaså sonen. Därmed hade pesten tagit hela familjen.

Jöns och Ragnild

Jöns Börjesson var en annan av bönderna i Harshult och han hade brukat Börjesgård sedan 1682. Han var född i Harshult och broder till ovannämnda Sara. Här bodde han tillsammans med sin hustru Ragnild Gudmundsdotter och sina två hemmavarande barn; den 23-årige sonen Gumme och den yngsta dottern Elisabet, som var 16 år. De hade även en äldre dotter som sedan sju år var gift med en bonde i Ramkvilla socken, där hon nu bodde tillsammans med honom. De hade även haft ett fjärde barn, en son, som troligen dött i unga år.